

Перейти на латинский алфавит – приблизиться к мировым процессам

ҚАЗАҚ-ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ САПАР

Республикамыз егемендік алысымен ана тілімізді мемлекеттік тіл етіп, оның дәрежесіп іс жүзінде көтеру қолға алынды. Жақында бұл өзекті мәселені шешу жолында тұңғыш Президентіміз Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 12 сәуірдегі «Егемен Қазақстан» газетінің №70 санында «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты жарияланған тарихи дәрежедегі мақаласында ұлт келешегіпе байланысты көтерген мәселелердің бірі – өркениетті елдерде кеңінен тараған, интернет әлемінің негізгі арқауы және кезінде Қазақстанда он екі жыл қолданылған, латын әліпбиіне көшу мәселесі туралы өз ойын айтты.

Бұл мәселе 1993 жылдан бері талқыланып келе жатыр. Бізбен біргебастаған көрші бауырлас түбі бір түркі тілдес мемлекеттер латын әліпбиіне әлдеқашан көшіп те қойды. Түркі тілдес елдерге ортақәліпби құру мәселесі де созылып кетті. Елімізде 1994 ж. бастап тәжірибе жинаған Түркістандағы Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университетінің ғалымдары бұл мәселемен, кезінде менің тікелей басшылығыммен құрылған тіл үйрету орталығында, айналысты. Олар университет ішінде қолданыста болған қазақ-латын әліпбиімен қазақ-түрік сөздігін даярлап шығарып, мол тәжірибе жинады. Көршімемлекеттерде енгізілген әліпбилердің кейбір әріптері негізгі латиниңа базасында, яғни компьютер мен интернетте жоқ болып шығып, оларды компьютер тақтасында жоқ латиниңа - I (30 әріп), латиниңа - A (64 әріп) дейтіп базалардан алып, қиындықтар кездестіріп жатыр. Біздің пікірімізше жаңа қазақ-латын әліпбиін құрастырғанда, барлық елдерге кеңінен таралған негізгі латын(26 әріп:«A», «B», «C», «D», «E», «F», «G», «H», «I», «J», «K», «L», «M», «N», «O», «P», «Q», «R», «S», «T», «и», «V», «W», «X», «Y», «Z») базасынан сыртқа шықпау керек. Ол базаны ұқсас дыбыстарды белгілейтінәріптерге дыбыссыз белгі (апостроф) қосып кою арқылы 32 әріптерден тұратын қазақ-латын әліпбиін жасаған абзал. Барлық компьютерлер де, интернет жүйелері де осы 26 әріптік негізгі латын әліпбиімен жасалған. Егер қосымша базалардан (латиниңа-I,-A,-Bт.б.) таңба алып қоссақ, ол стандартқа сәйкес құрылған компьютерлерде жоқ, оны драйверге (түйметақтаға) қосымша енгізу керек. Мысалы, қызметкер іссапарда шет мемлекетте жүріпҚазақстанға бірхат жібергісі келсе, ол біреулердің компьютеріне жаңа әріптер енгізуі керек. Қонақүйлер де өз компьютерлеріне әркімдердіңөз әріптеріп енгізуіне рұқсат бермейді. Сондықтан негізгі латиниңа базасынан шықпай, дүниедегі ең қолайлы әліпби жасап алғанымыз жөн болар еді.

Бұл әліпбиді құру барысында бізтөмендегіқағидаттарды қолдандық:

- Халықаралық интернет жүйесіпе ену ісіноңайлатуды ең маңызды мақсат ретінде алға қойып, 26 әріптен тұратын негізгі латиниңа қорын толығымен қолданып, оны, түйық белгісін (апостроф) қолдану арқылы кеңейтіп (32 әріптерден тұратын) жаңа қазақ-латын әліпбиін жасау;

- Түркі тілдес елдердің 1993 жылғы Анкарадағы келісімі бойынша 34 әріп таңбасынан аспау;

- Латын әліпбиін қолданатын түркі тілдес елдердің тәжірибесіп және 1929-1940 жж. қолданыста болған қазақ-латын әліпбиінің ерекшелігін ескеру;

- Бір дыбысқа – бір әріп арнау (апостроф –әріп емес, дыбыссыз белгі).

Латын әліпбиі бізге жат емес, 1929 жылдан 1941 жылға дейін қолдандық. Оның үстіне шет тілдеріп 1950 жылдардан бастап мектептер мен жоғарғы оқу орындарында үздіксіз латынша оқып келеміз. Бұл мақалада біз қазақ-латын әліпбиіне 32 әріп және бір үнсіз белгі (') (апостроф)ұсынып отырмыз. Газет бетінде жоба етіп жарияланып жүрген көптеген әліпбилердің негізгі кемшілігі қазіргі 42 әріптердің ішіпен қысқартылып кеткендерінің орны мен жаңа белгісіпнің көрсетілмеуінде. Бұл аударма жұмыстарын қиындатады. Біздің пікірімізше, латын-қазақ әліпбиін құрастыру мақсатымен латынның негізгі 26 әріптіп түгел пайдаланып, оны, үнсіз, дәйекші «'» - (апостроф)

белгісінің көмегімен 6 әріпке кеңейтіп, 32 әріптен түзегеніміз дұрыс. Кирилинадағы **ѡ, Ѣ** – әріптеріп толығымен қысқартқан жөн, себебі **і, ы, ү, ү** сияқты әріптер жіңішке немесе жуан дыбыстармен оқылады. Қазақ тілінің ішінде еуропалық кірме сөздермен келген 5 әріптің – **ѐ, ђ, ю, я, щ** табиғи фонетикасына сәйкестеле қосалқы әріптермен (диграфтармен) «**jo**», «**ts**», «**ju**», «**ja**», «**s's**» - деп, ал **и, љ** және **э** әріптері өздеріне үндес **й, х, е** әріптеріне қосылып «**j**», «**x**», «**e**» болып оқылғаны жөн. Сонымен қазақша кирилинадағы 42 әріптің екеуі қысқартылды, үшеуі үндес әріптермен қосылды, ал бесеуі қосарлы әріптермен оқылады. Қолданыста әліпбидегі 32 әріп болады.

Қазақ-латын әліпбиі:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A, a	A', a'	B, b	C, c	C', c'	D, d	E, e	F, f	G, g	G', g'
A, a	Ә, ә	Б, б	Ж, ж	Ч, ч	Д, д	Е, е (Э, э)	Ф, ф	Г, г	Ғ, ғ

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
H, h	I, i	J, j	K, k	L, l	M, m	N, n	N', n'	O, o	O', o'
Ү, ү	I, i	Й, й (И, и)	К, к	Л, л	М, м	Н, н	Ң, ң	О, о	Ө, ө

21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
P, p	Q, q	R, r	S, s	S', s'	T, t	U, u	V, v	W, w	X, x
П, п	Қ, қ	Р, р	С, с	Ш, ш	Т, т	У, у	В, в	Ұ, ұ	Х, х (h)

31	32
Ү, ү	З, з
Ы, ы	З, з

(')
Дәйекті белгі

Әліпбидегі **и** мен **й** де бір әріппен «**j**» -деп белгілеуді тіліміздің табиғатын ескере отырып, дұрыс көрдік. Сирек қолданылатын **щ** әрпін екі **ш** – «**s's**» жазған дұрыс деп ойлаймыз. Ал «**e**» әрпін **ж** деп белгілеуіміздің себебі, базада кириллише «**s**» бар, оның үстіне кейбір түркі тілдес елдерде «**c**» - **дж, ж** болып оқылады. Сондай-ақ латынша, «**i**» әрпін сол күйінде қалдырып, кириллше - **і** деп, оның қасына «**j**» **й** деп оқу да, қолайлылық принципмен туындап отыр. Әліпбидегі әріптердің реттелуінде латын тізбегі қолданылады. Бірақ ұқсас дыбысты қазақ әріптерді қатарынан қоюды жөн деп көрдік: «**a**» мен «**a'**» (**ә**), «**n**» мен «**n'**» (**н**), «**o**» мен «**o'**» (**ө**) және т.б.

Жаңа әліпбидің ұсынылған жобасын ешбір қиындықсыз тез арада үйреніп алуға болады. Өйткені, тосыннан келген диакритикалық белгілер, жаңа әріптер мүлдем жоқ, бір-біріне ұқсас «**a**» мен «**a'**» (**ә**), «**n**» мен «**n'**» (**н**), «**o**» мен «**o'**» (**ө**) әріптері үйреніп алу бір пәстік мәселе. Кирилинадан толығымен қысқарған тек 2 әріп **ѡ, Ѣ** үнсіз белгілерғана. Басқа әріптердің бәрі жоғарыда айтылғандай өз орындарын тапты: үш әріп (**и, љ, э**) өздеріне үндес әріптеріне қосылып, ал бес әріп (**ѐ, ђ, ю, я, щ**) қосарлы әріптермен оқылады. Қазақ кирилинасындағы 42 әріптен қазақ-латын әліпбиінде орын алғаны 32 әріп. Ал оған бес әріптің қосарлана (диграфтармен) оқылатынын ескерсек, 37 әріптің сақталғаны көрініп тұр. Бұл түркі тілдес елдердің ішіндегі ең жұмсақ тәсілді қолданғанымызды байқатады. Бұл әліпби интернет жүйесіне, халықаралық коммуникацияға кіруге және ағылшын тілін тезірек үйренуге пайдасын тигізеді.

Қазақ-латын әліпбиінің ағылшын әліпбиіне біршама жақын және осы тілді тез үйренуге мүмкіндік бере алатын басқа да нұсқасын ұсынуға болады. Бұның айырмашылығы кейбір әріптерді таңбалау үшін, дәйекті белгі ретіндегі апострофтың орнына 26 әріптің біреуін «**H, h**»-ты дыбыссыз

белгі(h)ретінде қойып, диграфтарды қолдану болып табылады. Мұнда кең танылған ағылшын қос әріптерін қолдануға болады: «ch»-**ч**, «sh»-**ш**, «ng»-**ң**, «zh»-**ж**. Бұл жағдайда қосымша тағы үш әріпті диграфтармен белгілеу қажеттігі туып тұр: «ah»-**ә**, «gh»-**ғ**, «wh»-**ұ**. Қазақ әліпбиіндегі **ә** әріпін дыбыстануы бойынша ағылшынның «o» әріпіне келеді, және де оның белгісі де -[ә]. Осы мәселенің ең басты амалы – ағылшын әліпбиінің барлық әріптерін қолданылуын ескере отырып, **ә** әріпін «с» деп белгілеу жөн болады. Онда **қазақ-латын әліпбиінің екінші нұсқасы** келесідей болады:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
A, a	B, b	C, c	D, d	E, e	F, f	G, g	L, l	J, j	K, k
А, а	Б, б	Ө, ө	Д, д	Е, е (Э, э)	Ф, ф	Г, г	Л, л	И, и (Й, й)	К, к

11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
I, i	M, m	N, n	O, o	P, p	Q, q	R, r	S, s	T, t	U, u
І, і	М, м	Н, н	О, о	П, п	Қ, қ	Р, р	С, с	Т, т	У, у

21	22	23	24	25	–	26	27	28	29
V, v	W, w	X, x	Y, y	Z, z	H, h	Ah, ah	Ch, ch	Gh, gh	Ng, ng
В, в	Ү, ү	X, x(h)	Ы, ы	З, з	Үнсіз белгі	Ә, ә	Ч, ч	Ғ, ғ	Ң, ң

30	31	32
Sh, sh	Zh, zh	Wh, wh
Ш, ш	Ж, ж	Ү, ү

Қазақ-латын әліпбиіне көшудің саяси мағынасына келетін болсақ, бұл кирилицаны қолдану практикасынан шығарып тастау емес. Тұңғыш Президентіміз Елбасы Н.Ә. Назарбаев айтқандай, біз қазақстандықтарды 3 тілді: мемлекеттік қазақ тілін және орыс, ағылшын тілдерін білуге шақырамыз. Қазірдің өзінде 3 тіл 2 әліпбимен оқылады - кирилица мен латын. Қазақ-латын әліпбиіне көшкенімізде де, әсіресе алғашқы жылдары сол 2 әліпбиді қолданамыз. Бір сөзбен айтқанда бұл істің қиыншылығы жоқ, пайдасы мол. Біз 2050 жылға дейін көш басындағы дамыған 30 елдің біріне кіруді жоспарлаған елміз. Сондықтан латын әліпбиіне көшіп, ағылшын тілін игеріп, дүниедегі озық білім, ғылым, жаңа технологияларға тікелей қол жеткізуден басқа жолымыз жоқ.

Сөз соңында айтарым, жаңадан қабылданатын қазақ-латын әліпбиінің авторлары болмағаны жөн, сонда қажетсіз айтыс-тартыстан аулақ боламыз. Жаңа әліпбидің авторы Тұңғыш Президентіміз, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың кемеңгерлік қолбасшылығымен кеңінен қанат жайып, өркендеп келе жатқан - Жаңа Қазақстан дәуірі болсын! Бұл халықаралық озық көрнекі кеңістігіне бағытталған үлкен істеріміздің бірі болмақ. Күдіктен үмітсіздік отырып, белгілі ұсыныстардың бәрін топтап, бір мәмілеге келіп, Үкімет Қаулысымен қазақ латыншасын 2017 жылы анықтап, 2018 жылы ресми түрде, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен өмірге келтіру керек. Латын әліпбиіне толық көшу мерзімін созбай, 3-4 жылдың ішінде толық қолданысқа мемлекеттік деңгейде енгізгеніміз жөн. Жаңашыл халықпыз ғой, мемлекеттік статусы бар тіліміздің абырой-дәрежесінің өсуіне де, өркеніет әлеміндегі осы әліпбидің шипа болуына күмәніміз жоқ.

Qazaq-latyn a'lipbijn engizip, ana tilimizdi damytajyq ag'ajyn. Sapar on' bolsyn!
(Qazaq-latyn ahlipbijn engizip, ana tilimizdi damytajyq aghajyn. Sapar onh bolsyn!)

Мұрат ЖҰРЫНОВ
ҚР ҰҒА президенті, академик

I-нұсқа. ҚАЗАҚ-ЛАТЫН ӘЛПБИИ

1	A, a	А, а
2	B, b	Б, б
3	C, c	Ж, ж
4	D, d	Д, д
5	E, e	Е, е (Э, э)
6	F, f	Ф, ф
7	G, g	Г, г
8	H, h	Ү, ү
9	I, i	І, і
10	J, j	И, и
11	K, k	К, к
12	L, l	Л, л
13	M, m	М, м
14	N, n	Н, н
15	O, o	О, о
16	P, p	П, п
17	Q, q	Қ, қ
18	R, r	Р, р
19	S, s	С, с
20	T, t	Т, т
21	U, u	У, у
22	V, v	В, в
23	W, w	Ү, ұ
24	X, x	Х, х (h)
25	Y, y	Ы, ы
26	Z, z	З, з
-	(') прим. Дәйекпі, үнсіз белгі	
27	A', a'	Ә, ә
28	C', c'	Ч, ч
29	G', g'	Ғ, ғ
30	N', n'	Ң, ң
31	O', o'	Ө, ө
32	S', s'	Ш, ш

Ескертулер:

- 1) Қазақша кирилицадағы 42 әріптің екеуі –ъ, ь толығымен қысқартылады, үшеуі–**й, һ, э** үндес әріптермен біріктіріледі - **ц, х, е**
- 2) Қосалқы дыбысты немесе кірме сөздерде кездесетін- **ё, ц, ю, я, ш** әріптері қосарлы әріптермен таңбаланады - «jo», «ts», «ju», «ja», «s's'».

II-нұсқа. ҚАЗАҚ-ЛАТЫН ӘЛПБИИ

1	A, a	А, а
2	B, b	Б, б
3	C, c	Ө, ө
4	D, d	Д, д
5	E, e	Е, е (Э, э)
6	F, f	Ф, ф
7	G, g	Г, г
8	I, i	І, і
9	J, j	И, и
10	K, k	К, к
11	L, l	Л, л
12	M, m	М, м
13	N, n	Н, н
14	O, o	О, о
15	P, p	П, п
16	Q, q	Қ, қ
17	R, r	Р, р
18	S, s	С, с
19	T, t	Т, т
20	U, u	У, у
21	V, v	В, в
22	W, w	Ұ, ұ
23	X, x	Х, х (h)
24	Y, y	Ы, ы
25	Z, z	З, з
-	H, h	үнсiз белгi
26	Ah, ah	Ә, ә
27	Ch, ch	Ч, ч
28	Gh, gh	Ғ, ғ
29	Ng, ng	Ң, ң
30	Sh, sh	Ш, ш
31	Zh, zh	Ж, ж
32	Wh, wh	Ү, ү

Ескертулер:

- 1) Қазақша кирилицадағы 42 әріптің екеуі –**Ъ, ь** толығымен қысқартылады, үшеуі – **й, ъ, э** үндес әріптермен біріктіріледі - **й, ъ, э**
- 2) Қосалқы дыбысты немесе кірме сөздерде кездесетін- **ё, ц, ю, я, щ** әріптері қосарлы әріптермен таңбаланады - «jo», «ts», «ju», «ja», «shsh»

ПРОЕКТ
РУССКО-ЛАТИНСКИЙ АЛФАВИТ

1	A, a	А, а
2	B, b	Б, б
3	C, c	Э, э
4	D, d	Д, д
5	E, e	Е, е
6	F, f	Ф, ф
7	G, g	Г, г
8	I, i	И, и
9	J, j	Й, й
10	K, k	К, к
11	L, l	Л, л
12	M, m	М, м
13	N, n	Н, н
14	O, o	О, о
15	P, p	П, п
16	R, r	Р, р
17	S, s	С, с
18	T, t	Т, т
19	U, u	У, у
20	V, v	В, в
21	X, x	Х, х
22	Y, y	Ы, ы
23	Z, z	З, з
-	H, h – знак без звука	
24	(’)	Ъ, ъ
25	(‘)	Ь, ь
26	Ch, ch	Ч, ч
27	Sh, sh	Ш, ш
28	Zh, zh	Ж, ж
29	Ts, ts	Ц, ц
30	Shsh, shsh	Щ, щ
31	Jo, jo	Ё, ё
32	Ju, ju	Ю, ю
33	Ja, ja	Я, я